

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІОГРАФІЯ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

В.Ю.АРИСТОВ*

РАННЄ ЛІТОПИСАННЯ ПРО УЛИЧІВ, ДРЕВЛЯН І СВЕНЕЛЬДА (ДО ДИСКУСІЇ НАВКОЛО ІДЕЙ О.О.ШАХМАТОВА)

Унікальна інформація Новгородського Першого літопису про підкорення воеводою Свенельдом уличів, отримання данини з древлян та скарги дружини Ігоря (922, 940, 942 рр.) не походить з давнього джерела. Це – пізній конструкт книжника, що використовував «Повість временних літ» та «Список руських городів дальніх і ближніх». Відтак засновані на ній уявлення про підкорення київськими князями уличів чи древлян і відносини між представниками руської верхівки – безпідставні.

Літописні повідомлення часто невеликі за обсягом. Проте ледь не кожне їх слово нерідко має величезну цінність. Від того чи іншого тлумачення або версії походження одного рядка літопису може залежати уявлення про цілий історичний період, певні процеси та явища. Особливою складністю відзначається дослідження повідомлень найдавнішої датованої частини літописів – від середини IX до середини X ст.

На цьому матеріалі нерозривно переплітаються історія і текстологія. Одна й та ж інформація служить для реконструкції як подій, так і формування літописних пам'яток. Залучення чи вилучення певного повідомлення з наукового обігу може призвести до перегляду як історичної, так і текстологічної концепції водночас. Вони взаємозалежні: текстолог обґрунтовує свої гіпотези історичною достовірністю повідомлення, а історик – схемою співвідношення текстів. Між тим, це не завжди безвихідь – усе зводиться до з'ясування походження певного повідомлення.

Одним з історично-текстологічних «гордієвих вузлів» є проблема верифікації літописних повідомлень за період княжіння Ігоря Рюриковича (до 945 р.). Це спричинене тим, що у цій частині дві найдавніші літописні традиції – київська (представлена списками «Повісті временних літ» («ПВЛ»)) й новгородська (представлена Новгородським Першим літописом молодшого ізводу (НПІМл)) – мають суттєві різницитання. Із текстологічного боку співвідношення цих

* Аристов Вадим Юрійович – аспірант сектору досліджень з історії Київської Русі Інституту історії України НАНУ.

E-mail: aristov3000@yandex.ru

пам'яток уже близько ста років є каменем спотикання. Дослідники раннього літописання розділилися на дві основних групи: ті, хто визнає текст НПЛмл первинним (послідовники О.О.Шахматова), і ті, хто вважає його вторинним відносно «ПВЛ». Відповідно до цього відкриваються два генеральні напрями дослідження раннього літописання: 1) визнавати НПЛмл відображенням т.зв. Початкового літописного зводу, що передував «ПВЛ», і відновлювати ще давніші зводи шляхом порівняння двох текстів (як робив О.О.Шахматов); 2) вивчати раннє літописання без залучення новгородського літопису.

З історичного боку від верифікації повідомлень за вказаний період залежить розуміння таких ключових аспектів ранньої руської історії, як: 1) відносини русів із залежними слов'янами; 2) стосунки всередині руської верхівки; 3) локалізація південної групи східнослов'янських племен. Тож спробуймо бодай частково розв'язати цей «вузол», дослідивши походження деяких повідомлень НПЛмл за першу половину X ст. Почнімо з питання локалізації одного з найзагадковіших слов'яно-руських племен – уличів.

Територію проживання уличів у списках «ПВЛ», у т.зв. етногеографічному вступі, окреслено по-різному. Є два основних варіанти. В Іпатіївському літописі (Іпат.) сказано, що уличі «сиділи» по Бугу і по Дніпру (та біля Дунаю): *«Оуличи Тиверци съдаху по Бугу . и по Днѣпру . и при(при)съдаху къ Дунаеви . и бѣ множество ихъ . съдаху бо по Бугу . и по Днепру . или до моря»* (тут і далі підкреслення у цитатах мої – В.А.)¹. Лаврентіївський літопис (Лавр.) знає уличів, крім Дунаю, тільки на Дністрі: *«а Оуличи Тиверци . съдаху бо по Днѣстру . присъдаху къ Дунаеви бѣ множество ихъ . съдаху бо по Днѣстру . или до моря»*². Радзивілівський (Р) та Академічний (А) літописи подають варіант Іпат., очевидно внаслідок контамінації з Іпат.

Літописи Новгородсько-Софійської групи (НСГ), зокрема Новгородський Четвертий і Софійський Перший, дають варіант, ближчий до Лавр., – *«присъдаху къ Дунаевѣ и бѣ множество ихъ съдаху по Днѣстру нолны до моря»*³. Так само у Тверському збірнику⁴. Отже, так читалося і в загальноруському зводі, що був їх протографом.

Натомість НПЛмл не має вступу, але під 922 р. містить дуже цікаве й унікальне зауваження: *«И бѣша съдяще Углицѣ по Днѣпру вѣнизѣ, и посемѣ приидоша межѣ Бѣгѣ и Днѣстрѣ, и съдоша тамо»*⁵. Тут не згадано Дунай, але поєднано Дніпро, Дністер та Буг, тобто НПЛмл наче суміщає читання і Іпат., і Лавр. Наскільки це співвідноситься з особливостями використання тексту «ПВЛ» у НПЛмл?

¹ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.2: Ипатьевская летопись. 2-е изд. / Под ред. А.А.Шахматова. – Санкт-Петербург, 1908 – С.6.

² ПСРЛ. – Т.1: Лаврентьевская летопись. 2-е изд. / Под ред. И.Ф.Карского. – Вып.1: Повесть временных лет. – Ленинград, 1926. – С.5.

³ ПСРЛ. – Т.4. – Ч.1: Новгородская четвёртая летопись. – Москва, 2000. – С.6; Т.5. – Вып.1: Софийская первая летопись. 2-е изд. – Ленинград, 1925. – С.6.

⁴ ПСРЛ. – Т.15: Летописный сборник, именуемый Тверской летописью / Под ред. А.Ф.Бычкова. – Санкт-Петербург, 1863. – С.23.

⁵ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – Москва; Ленинград, 1950. – С.31–31 об.

Ще О.О.Шахматов помітив⁶, що НПЛмл у багатьох місцях зближується з Іпатіївською групою списків «ПВЛ» (ІпХ, за головними – Іпат. і Хлебниковським), але водночас в інших місцях збігається з Лаврентіївським списком на противагу ІпХ. Один з яскравих прикладів – різнобій в імені імператора, до якого приходила Ольга (ІпХ – Константин, Лавр. – «Цемський» (Цемісхій)). Сюди ж відносяться й аористні форми від *реци*: «реша» – однаково у НПЛмл і Лавр. на противагу ІпХ, де частіше «рекоша». О.О.Гіппіус спробував пояснити це тим, що Лавр. і НПЛмл паралельно зберегли архетипні форми, що походять з Початкового зводу – гаданого попередника «ПВЛ»⁷.

Між тим, усе це можна пояснювати і без допомоги ідеї Початкового зводу. Одним із пояснень може бути те, що в НПЛмл відобразився текст «ПВЛ», ближчий до списків Іпатіївської групи (і зараз не так важливо, чи НПЛмл походить від протографа Іпатіївської групи, чи в них був спільний протограф), але при тому НПЛмл зазнав контамінації з текстом типу Лавр.⁸ Цілком імовірно, що в НПЛмл використано більш справний текст «ПВЛ», ніж інші, відомі нині. Видається, що спільні читання НПЛмл і ІпХ належать одному зі списків-попередників Іпат. (і, можливо, відображають читання оригіналу «ПВЛ»), а спільні місця НПЛмл і Лавр. є наслідком їх контамінації. Усе це підводить до думки, що під рукою укладача НПЛмл були тексти «ПВЛ» із двома видами читань: типу Іпат. та типу Лавр. Що ж до епізоду про уличів, то текст НПЛмл у такому разі цілком можна розглядати як спробу примирення двох читань.

Ці міркування дозволяють поставити питання ширше: чи не є вторинною щодо «ПВЛ» уся та унікальна частина НПЛмл, де читається повідомлення про уличів? Ця частина – це розповідь про княжіння Ігоря, а власне про завоювання й упокорення уличів воєводою Свенельдом і одержання ним древлянської данини. Вона починається після повідомлення про смерть Олега і закінчується перед описом древлянського повстання, ідентичним до «ПВЛ». Наведемо її повністю, як вона читається у новгородському літописі:

«В лѣто 6430 [922] [...] Игорь же съдѣше в Киевѣ княжа, и воюя на Древляны и на Угличѣ. И бѣ у него воєвода, именовъ Свѣнделдѣ; и примучи Угличѣ, възложи на ня дань, и вдасть Свѣнделду. И не вдадѣшется единѣ град, именовъ Пересѣченѣ; и съде около его три лѣта, и едва взя. И бѣша съдѣше Угличѣ по Днѣпру възнизѣ, и посемъ приидоша межѣ Бѣгѣ и Днѣстрѣ, и съдоша тамо. И дасть жеданѣ деревъскую Свѣнделду, и имаша по чернѣ кунѣ от дыма. И рѣша дружина Игоревѣ: “се далѣ еси единому мужевѣ много”. Посем скажемѣ въ преключившихся лѣтѣх сѣх.

⁶ Шахматов А.А. Обзорение русских летописных сводов XIV–XVI вв. – Москва; Ленинград, 1938. – С.29–30, 80.

⁷ Гиппиус А.А. О критике текста и новом переводе-реконструкции «Повести временных лет» // Russian Linguistics. – 2002. – Vol.26. – №1. – P.63–126.

⁸ Бугославский С.А. «Повесть временных лет» (списки, редакции, первоначальный текст) // Старинная русская повесть: Статьи и исследования / Под ред. Н.К.Гудзия. – Москва; Ленинград, 1941. – С.7–37; Ostrowski D. The Povest' vremennykh let: an interlinear collation and paradosis. – Cambridge (Mass.), 2003. – P.XXXVIII–XL, XLIV–XLV; Вилкул Т.Л. Текстология и Textkritik. Идеальный проект... // Palaeoslavica (Cambridge, Mass.). – 2004. – XII. – №1. – P.179–183. Критику поглядів Д.Островського див.: Гиппиус А.А. О критике текста и новом переводе-реконструкции «Повести временных лет». – P.63–126.

[...]

В лѣто 6448 [940]. В се лѣто яшася Уличи по дань Игорю,
и Пересѣченъ взят бысть. В се же лѣто дасть дань на них
Свѣнделду.

[...]

В лѣто 6450 [942]. Вѣдасть дань деревьскую Свѣнделду тому же.

[...]

В лѣто 6453 [945]. В то же лѣто ркоша дружина ко Игоревѣ:
“отрочи Свѣнльжи изодѣлися суть оружиемъ и порты, а мы нази;
а поиди, княже, с нами на дань: а ты добудеши, и мы”. И послуша
их Игорь [...]»⁹.

Цей текст НПЛмл О.О.Шахматов уважав більш раннім, ніж розповідь продревлянта Ігоря в «ПВЛ». Остання оголошувалася залежною від першого. Підставою було те, що новгородський літопис доносить начебто реальну історію взяття Свенельдом Пересічена, а також *виглядає* початком оповіді про древлян та Ігоря з «ПВЛ». Сучасні дослідники, особливо літописознавці, що продовжують шахматовську традицію, приймають цю тезу без особливих вагань¹⁰. Важливість даної тези демонструє нещодавня полеміка між О.Б.Страховою та О.О.Гіппіусом. О.Б.Страхова показала слабкість (якщо не взагалі безпідставність) лінгвістичних аргументів на користь існування гіпотетичного «нарративного ядра» «ПВЛ», що начебто краще відобразилося у НПЛмл (Початковому зводі)¹¹. Єдиним суттєвим аргументом на захист гіпотези залишилася сама ідея Початкового зводу, що відобразився у НПЛмл. Ця ідея, своєю чергою, базувалася на переконаності в первинності певних сюжетів новгородського літопису, що походять з Початкового зводу (а через його посередництво, імовірно, навіть від ще давніших). Це чи не в першу чергу стосується статті 922 р., оскільки текст після 945 р. виявляється не таким показовим і його свідчення не є вирішальними.

Слід зазначити, що таке (шахматовське) тлумачення походження і співвідношення текстів з'явилося далеко не одразу. Водночас воно не стало автоматичним наслідком прийняття схеми О.О.Шахматова, а було підготовлене у працях низки його попередників. До другої половини ХІХ ст. вчені, як правило, сприймали новгородську розповідь про уличів

⁹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – С.31–31 об.

¹⁰ Гиппиус А.А. Рекоша дружина Игореве... – 3. Ответ О.Б.Страховой (ещё раз о лингвистической стратификации Начальной летописи) // Palaeoslavica. – 2009. – XVII. – №2. – Р.254.

¹¹ Страхова О.Б. Рекоша дружина Игореве... К статье А.А.Гиппиуса о лингвотекстологической стратификации Начальной летописи // Palaeoslavica. – 2008. – XVI. – №2. – Р.217–258. Ця праця – відповідь на: Гиппиус А.А. «Рекоша дружина Игореве...». К лингвотекстологической стратификации Начальной летописи // Russian Linguistic. – 2001. – Vol.25. – №2. – Р.147–181. Нещодавно «лінгвотекстологічна» полеміка продовжилася. У відповідь на статтю О.О.Гіппіуса в підтвердження давності й первинності унікальних читань НПЛмл порівняно з читаннями основних списків «ПВЛ» («грядина» замість «говядина» у розповіді про Святослава Ігоровича) О.Б.Страхова запропонувала розгорнуту критику. Дослідники знову продемонстрували невинуватність лінгвістичних спостережень і, відповідно, поставили під сумнів підтверджені ними текстологічні гіпотези (див.: Гиппиус А.А. Как обедал Святослав (текстологические заметки) // Древняя Русь: вопросы медиевистики №32. – Москва, 2008. – С.47–54; Страхова О.Б. Как обедал Святослав, или Стоит ли грядину городить? // Palaeoslavica. – 2010. – XVIII. – №2. – Р.277–288).

за домисел. Авторитетом у цьому питанні виступав М.М.Карамзін, котрий суто умоглядно запідозрив неавтентичність новгородської версії історії про уличів і Свенельда. Його аргумент (як і у критиці багатьох інших «унікальних повідомлень» пізніх літописів) полягав у тому, що цього немає «в Нестора», власне у «харатейних» списках: Лавр. і Троїцькому.

Одним із перших, хто висловив протилежну думку, був К.М.Бестужев-Рюмін¹². Загалом він убачав цінність у багатьох повідомленнях, що не потрапили до «ПВЛ», але збереглися в пізніших зводах. Критерієм довіри для історика служили вірогідність і логічність. Що ж до повідомлення про Свенельда й уличів, то вчений не бачив у його змісті нічого фантастичного. Більше того, саме воно пояснювало слова дружини Ігоря з «ПВЛ».

Пізніше М.П.Ламбін (на хвилі подолання авторитету «Нестора» та переоцінки пізніших літописів) відкрито «викрив» М.М.Карамзіна й увів розповідь про уличів із НПЛмл у серйозний науковий обіг¹³. М.П.Ламбін припустив, що ця розповідь була у Несторовому оригіналі «ПВЛ», але зникла при перших переписуваннях, отже не містилася в рукописі, від якого походять всі давні списки «ПВЛ». У концепції М.П.Ламбіна, який намагався повернути із забуття «чорноморських слов'ян», історія про уличів мала неабияке значення.

До кінця XIX ст., на часи О.О.Шахматова, у літературі потроху почала закріплюватися оцінка розповіді про уличів і Свенельда як давнього переказу, що вцілів у літописі¹⁴. Водночас після праць М.П.Ламбіна новгородський літопис міг сприйматися як вмістилище автентичних «передань» нарівні з «ПВЛ». За цією логікою, і укладач НПЛмл скоротив найдавніший літопис (чи то Несторів оригінал, чи то літопис-попередник «ПВЛ»), і «Повість» не донесла його зміст у повному обсязі. Але досліджуючи обидва літописи, можна вийти на адекватніше уявлення як самих подій, так і джерела, де вони були вперше описані. Звідси, зрозуміло, недалеко до шахматовської ідеї Початкового зводу.

Критики О.О.Шахматова переважно обходили стороною питання походження розповіді про уличів і Свенельда та співвідношення «ПВЛ» і НПЛмл у цьому місці. В.М.Істрін у своєму проникливому «розборі» шахматовських ідей не коментував цей сюжет НПЛмл¹⁵. Так само оминули його С.О.Бугославский та М.К.Нікольський¹⁶. Інший критик

¹² Бестужев-Рюмин К.Н. О составе русских летописей до конца XIV в. – Санкт-Петербург, 1868. – С.67.

¹³ Ламбин Н.П. Славяне на Северном Черноморьи // Журнал министерства народного просвещения (Санкт-Петербург). – 1877. – Май. – С.48–75. Продолжения див.: Там же. – 1877. – Июнь. – С.234–259; 1879. – Декабрь. – С.141–155. Там само – характеристика позиції М.М.Карамзіна. Головна праця М.П.Ламбіна так і не була опублікована. Її критичний огляд див.: Бычков А.Ф. Разбор сочинения Н.П.Ламбина «Опыт восстановления и объяснения Несторовой летописи. I. О Свенгелде и угличах» // Отчёт о четырнадцатом присуждении наград графа Уварова 25 сентября 1871 г. – Санкт-Петербург, 1872. – С.89–105.

¹⁴ Филевич И. История Древней Руси. – Т.1: Территория и население. – Варшава, 1896. – С.370–371.

¹⁵ Истрин В.М. Замечания о начале русского летописания (начало) // Известия Отделения русского языка и словесности. 1921. – Т.XXVI. – Петроград, 1923. – С.44–102.

¹⁶ Бугославский С.А. «Повесть временных лет» (списки, редакции, первоначальный текст). – С.7–37; Никольский Н.К. Повесть временных лет как источник для истории начального периода русской письменности и культуры // Сборник по русскому языку и словесности. – Т.2. – Вып.1. – Ленинград, 1930. – С.1–106.

О.О.Шахматова – М.Ф.Лавров, аналізуючи його праці, теж не приділив даному сюжету значної уваги¹⁷. Не набагато змінилася картина й нині, у період активізації ще більш серйозної критики О.О.Шахматова¹⁸.

Чи не єдиним, хто цілковито заперечував шахматовський підхід до сюжету з НПЛмл, був А.Брюкнер¹⁹, який відкрито називав О.О.Шахматова «фантазером», відкидаючи побудови відомого вченого, засновані на унікальних повідомленнях пізніх (тобто усіх, крім «ПВЛ») руських літописів, а також Я.Длутоша. А.Брюкнер уважав «ПВЛ» єдиним вмістилищем початкового літописання, повідомлення пізніших літописів за ранній час (IX–X ст.), на його думку, були вигадками книжників, що доповнювали та викривляли «Повість». Оповідь новгородського літопису про Свенельда й уличів, за А.Брюкнером, і була однією з перших таких вигадок²⁰. Оголосивши цей сюжет пізнім конструктором учений, на жаль, детально не пояснив механізм його виникнення, що залишило його влучну ідею дещо декларативною.

Загалом причина неувagi більшості дослідників до сюжету про Свенельда та уличів могла полягати в «незручності» сюжету: він справді виглядав реалістично і доповнював тексти про княжіння Ігоря з «ПВЛ», його походження було важко пояснити і так само важко відкинути з порога. Проте, цей сюжет не є надто складним та незручним. Із формального боку, висновку про узгодження читань Іпат. і Лавр. цілком достатньо, щоби пояснити походження дивного пасажу про «переселення» уличів у НПЛмл без залучення гіпотез про незбережені літописні зводи. Це задає рамку для з'ясування походження всієї унікальної інформації зі статті 922 р. НПЛмл. Гіпотеза Початкового зводу опиниться поза цією рамкою як зайва «сутність». Якщо вдасться задовільно пояснити походження тексту тільки на основі відомих джерел, не припускаючи існування втрачених текстів, це буде методологічно коректнішим.

На нашу думку, враження про реалістичність у даному випадку оманливе. Перед нами – конструкція книжника, що мав під рукою «ПВЛ», можливо навіть два варіанти її тексту. Отже, слід не шукати гіпотетичні літописи, а спробувати розкрити мотиви й інструменти конструювання історії. Звідки з'явилася сама ідея сюжету і деталі змісту? За влучним виразом О.П.Толочка, «летописный текст оказывается “чреват” недорассказанными историями»²¹. Схоже на те, що такою неповною історією й видалася новгородському літописцеві повість про Ігоря і древлян, їх

¹⁷ *Вовина-Лебедева В.Г.* Н.Ф.Лавров за чтением А.А.Шахматова // *Российская история* (Москва). – 2009. – №4. – С.132–146.

¹⁸ *Вилкул Т.Л.* Новгородская первая летопись и Начальный свод // *Palaeoslavica*. – 2003. – XI. – Р.5–35; *Её же.* Повесть временных лет и Хронограф // *Ibid.* – 2007. – XV. – Р.56–116; *Ostrowski D.* The Načalnyj Svod theory and the Povest' vremennykh let // *Russian Linguistics*. – 2007. – Vol.31. – №3. – Р.269–308; *Толочко А.П.* Перечитывая приписку Сильвестра 1116 г. // *Ruthenica*. – №7. – К., 2008. – С.154–165; *Фоллин Ст.* Об одном возможном источнике предисловия к Начальному своду // *Ibid.* – С.140–153.

¹⁹ *Brückner A.* Rozdział z «Nestora» // *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. – Т.СХLI/CXLIII. – Л., 1925. – С.1–15.

²⁰ Там само. – С.10–11.

²¹ *Толочко А.* «История Российская» Василия Татищева: источники и известия. – Москва; К., 2005. – С.286.

повстання та помсту Ольги. Він переробив, власне – доповнив сюжет, як і твердив А.Брюкнер. У результаті текст НПЛмл перетворився на більш «дописану» історію, ніж «ПВЛ». Робота книжника зі своїми джерелами уявляється нам так.

1) У «ПВЛ» містилася вказівка, що Олег воював з уличами й тиверцями. Але останні значилися у числі учасників походів Олега та Ігоря на греків. Отож, вони були підкорені. Так само у «ПВЛ» новгородський літописець бачив і повідомлення про підкорення інших племен – усіх, що згадуються в літописі. Крім уличів, чия історія мала початок, але ніби не була дописана до кінця. Напевно, книжник здогадувався, що уличів теж підкорили, але не знайшов цього у своєму джерелі і тому додумав історію їх «підкорення». Із цього наміру народилася перша фраза історії: *«Игорь же съдѣше в Киевѣ княжа, и воюя на Древяны и на Угличѣ»*. Про перший конфлікт Ігоря з древлянами «ПВЛ» повідомляє під 913–914 рр. Цим і скористався новгородський літописець, починаючи Ігорове княжіння по Олеговій смерті записом про древлянські війни. Залишалося тільки додати уличів. Цим він разом пов'язав дві сюжетні лінії: уличьку та древлянську. Як і пізніші історики-науковці, він явно потребував задовільного пояснення причин «ропоту» Ігорової дружини в 945 р., а отже, і причин повстання древлян та загибелі Ігоря. Це підштовхнуло до конструювання історії, яка б пояснила події 945 р.

2) У Початковому літописі воєвода Свенельд з'являється наче «нізвідки», адже стаття 945 р. починається зі згадки його отроків. Здається, що бракує офіційного знайомства читача із цим героєм. Припускаємо, так думав і новгородський книжник. Це спонукало його до внесення фрази: *«И бѣ у него воевода, именемъ Свѣндельдъ»*. Тепер Свенельд не виникав посеред розповіді, про його існування повідомлено заздалегідь. До того ж була вибудована чітка схема княжіння Ігоря, що ділилася на два періоди відповідно до двох Ігорових воєвод: Олега та Свенельда.

3) Про розмір уличької данини літописець нічого не повідомив. Вигадати його він не наважився, тільки вказав сам факт передання Свенельдові данини зі щойно підкореного племені. Зате розмір древлянської данини вочевидь «списаний» з повідомлення про ту данину, якою, за «ПВЛ», обклав древлян ще Олег – *«по чернѣ кунѣ»*.

4) Надання Свенельду данин із двох племен спричинило небачену несправедливість і, згідно з НПЛмл, призвело до невдоволення Ігорової дружини. Проте слів дружини з «ПВЛ», імовірно, йому видалося мало. Потрібен був перехід, що поєднав би скаргу дружини та вигаданий сюжет. Тож книжник і домислив додаткові слова: *«И рѣша дружина Игоревѣ: “се даль еси единому мужевѣ много”*». Це – по суті наративне пояснення, здогад літописця, утілений у розповідь, а тут навіть ще й у пряму мову.

5) Розглянута на початку статті ремарка про переселення уличів нібито дещо розриває сюжет, але насправді цілком вписується у нього. За О.О.Гіппіусом (що розвинув спостереження К.Цукермана), ці слова якраз є вставкою і водночас відсилають до етнографічного вступу. Це нібито

свідчить на користь думки про появу вступу ще у зводі 1072 р., що передував Початковому зводу 1090-х рр.²² Справді, формально ремарка нагадує манеру вступу. Але чи не свідчить це про те, що укладач НПЛмл просто користувався «ПВЛ»?

Прагнучи примирити версії розміщення уличів на Дніпрі, Бузі та Дністрі, новгородський компілятор зобразив події так, ніби початково уличі сиділи «вниз по Дніпру», а після підкорення Свенельдом перейшли за Буг і на Дністер. Примітно, що з подібними труднощами стикалися не тільки давні книжники, а й сучасні вчені. Так, за гіпотезою археолога Р.О.Рабиновича, усі літописні версії локалізації уличів (він уважав, що їх було три: на Дніпрі, по Бугу й на Дністрі, біля Дунаю) однаково правильні. Кожна походить з незалежного джерела і відбиває реальність трьох окремих груп уличів²³. Проте, здається, гіпотеза новгородського літописця (в дусі вимог до економності пояснень) виглядає більш вдалою. Та й археологічно підтверджується сам факт переселення у Х ст. частини слов'янської людності з Подніпров'я на захід – під тиском печенігів²⁴.

6) Реальною деталлю довгий час уважали вказівку на місто Пересічен. Не будемо зайвий раз наводити численні, але загалом малоуспішні, спроби вчених локалізувати це місто Х ст.²⁵ У більш достовірних повідомленнях із домонгольських часів Пересічен справді згадується у Київському літописі, але не раніше середини XII ст., причому як рядове містечко під Києвом. У 1154 р. Пересічен згадано у зв'язку з бойовими діями на Київщині: «Ростиславъ же съ Стѣславомъ . въиступиста исъ киева . къ Пересѣчну и ту начаста скупливати дружину»²⁶. У 1161 р. згадано «Пересѣченскыи погребѣ», куди розгніваний київський князь Ростислав кинув новгородців у відповідь на події в Новгороді – повстання і взяття під варту його сина Святослава²⁷. Загалом немає підстав проводити тяглість між реальним Пересіченом XII ст. і міфічним центром уличів у Х ст.

Але як тоді з'явилася сама ідея «міста уличів» в конструкції НПЛмл і чому саме Пересічен? Річ у тім, що крім Київського літопису Пересічен згадано у «Списку руських городів дальніх і ближніх»²⁸. Цей текст рано потрапив до «конвою» НПЛмл і, вочевидь, міг використовуватися його

²² Гиппиус А.А. Два начала Начальной летописи: к истории композиции Повести временных лет // Вереница литер: К 60-летию В.М.Живова. – Москва, 2006. – С.90.

²³ Рабинович Р.А. Проблема локализации летописных уличей по данным письменных источников различных традиций // Revista de Etnografie și Culturologie (Chișinău). – 2007. – №2. – С.46–51 [Електронний ресурс]: www.moldo.org/2nd.php?idm=1&ida=190

²⁴ Седов В.В. Восточные славяне в VI–XIII вв. – Москва, 1982. – С.130–132.

²⁵ Основні погляди на проблему було висловлено вже у другій половині XIX – на початку XX ст.: Надеждин Н. О местоположении древнего города Пересечена, принадлежавшего народу уличам // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т.1. – Одесса, 1844. – С.243–256; Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии. География Начальной (Несторовой) летописи. – Варшава, 1885. – С.99, 274–276; Середонин С.М. Историческая география. – Петроград, 1916. – С.124–132.

²⁶ ПСРЛ. – Т.2. – С.169 об.

²⁷ Там же. – С.182 об.

²⁸ Тихомиров М.Н. Список русских городов дальних и ближних // Исторические записки. – Т.40. – Москва, 1952. – С.214–259.

укладачем. У «Списку» Пересічен – одне з міст на Дніпрі²⁹. Згадаймо, що, згідно зі здогадом книжника, уличі початково «сиділи» по Дніпру, отже і їхній «город» міг опинитися серед дніпровських міст. Уривок «Списку», що згадує Пересічен, належить до підрозділу «Київські городи»:

«[...] Дверень на Риш, Корсунь, Треполь на Днепръ, Каневъ, Глинескъ, Переяславль Русскыи, Юрьевъ, Пересъченъ, Василевъ на Стугнъ, Бѣльгород на Рпенъ, Чернъгород, Киевъ, деревянъ, на Днепръ; а церкви: святаа Богородиця десятиннаа, камена, была о полутретьятцати версѣх; а святая Софѣа о 12 версѣх. Вышегород, Милославици, Тмутороканъ, Острѣчьскыи, на Деснѣ Черниговъ [...].»

Як бачимо, Пересічен віднесено до дніпровських міст – такими можна вважати всі «городи», вписані між Двереном на Росі і Василевом на Стугні. Хоча Київ і, слід гадати, Вишгород також вміщені «на Дніпрі», далі більшість міст зазначені вже на інших річках, і немає вже такого «блоку», як дніпровські «городи». Серед них майже всі – досить відомі, окрім Пересічена. Тож, якщо і вибирати серед дніпровських міст не займаного славою претендента на центр уличів, то це мав бути саме Пересічен.

7) Мотив невзяття одного граду настільки ж сконструйований, як і вся історія уличької війни/повстання. Видається, мотив цей запозичено з історії древлянської війни, описаної у «ПВЛ», із сюжету про Іскоростень. Він також був єдиним градом, що його не вдалося захопити з першої спроби. Якщо облога Іскоростеня тривала одне «літо», то Свенельд біля Пересічена сидів «три лѣта, и едва взя». Книжник, конструюючи аналогічний сюжет, подовжив термін облоги бунтівного граду.

Водночас знаходить своє пояснення той, довго дискутований, факт, що в описі древлянської війни у НПЛмл порівняно з «ПВЛ» не вистачає «четвертої помсти» Ольги, саме тієї, що пов'язана з облогою Іскоростеня. Про відображення у НПЛмл більш давнього варіанту оповіді (як це постулюється у шахматовській традиції) мови бути не може. Вочевидь книжник «перекинув» сюжет із древлянської історії до уличької. Саме урізанням «четвертої помсти» він фактично визнав те, що списав ідею обложеного граду з розповіді «ПВЛ».

8) Короткі записи під 940 і 942 рр. про взяття Пересічена та надання Свенельду древлянської данини, безперечно, не можна розглядати як порічні записи з датами окремих подій. Це – наслідок спроб новгородського книжника підігнати вигадані події під хронологію «ПВЛ» і вибудувати не тільки сюжетний, а й хронологічний зв'язок між ними та трагічними епізодами 945 р. 940-й рік як дата взяття Пересічена, скоріш за все, постав із простого міркування: після 941 р., коли Ігор уперше ходив на Царгород, і до 945 р. не було «зручного» моменту для такої серйозної акції, як підкорення

²⁹ Б.О.Рыбаков упевнено локалізував Пересічен саме біля Дніпра, під Києвом, виходячи з наведених вище літописних повідомлень. Історик був переконаний у його існуванні в X ст. (див.: Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – Москва, 1982. – С.326).

уличів. Проте це цілком могло статися до 941 р. Водночас війна з уличами не повинна бути занадто віддаленою від 945 р. Отож, 940 р. – найкращий час для цього. Дата 942 р. пояснюється у світлі відомої практики середньовічних книжників «розкидувати» події на сітці років. Надання Свенельдові древлянської данини вочевидь мало статися після впокорення уличів, але до повстання древлян. Компілятор обрав рік приблизно посередині проміжку 940–945, до того ж позбавлений (згідно з «ПВЛ») будь-яких суттєвих подій³⁰.

Таким чином, можемо стверджувати, що текст статті 922 р. НПЛмл не має під собою жодного Початкового зводу чи його гіпотетичних попередників. Ця історія була цілковито сконструйованою новгородським книжником на основі текстів «ПВЛ» та інформації зі «Списку руських городів дальніх і ближніх». Зрештою ті, хто відстоює органічність зв'язку статті 922 р. з оповіддю 945 р., повинні були б дати собі раду із фактом повної неорганічності цього унікального тексту у структурі НПЛмл. Якби новгородський літопис копіював Початковий звід (і відображав ще давніший звід), де нібито містилося нерозчленоване сказання про уличів, Свенельда та древлян, то чому він розбив його сіткою років і зазначив: «*Посем скажемъ въ преключившихся лѣтах сихъ*»? Натомість це легко пояснюється, якщо текст статті 922 р. ніколи не існував у поєднанні з текстом статті 945 р., і був штучно прив'язаний до нього – але навіть не графічно, а лише на сюжетно-тематичному рівні. Сам книжник не зміг приховати його чужорідності.

Наші висновки можуть мати значні наслідки, частину яких окреслимо вже зараз. Так, відтепер не можна буде напевно стверджувати ні про яке повстання й підкорення уличів Свенельдом або Ігорем, що супроводжувалося взяттям Пересічена і його трирічною облогою. Зникає також пряма інформація щодо виплат данини та її перерозподілу руською верхівкою у часи Ігоря. Крім того, утрачають ґрунт ті схеми періодизації (та й подієвої реконструкції) ранньої руської історії, що засновані на нібито правдивій відносній хронології княжіння Ігоря – оті три роки, що пішли на взяття Пересічена³¹. Про самі відносини руських князів з уличами у X ст. ми можемо сказати не набагато більше, ніж написано у «ПВЛ» та коротких повідомленнях Константина Багрянородного, який (станом на 940-ві рр.) вважав уличів (ультинів) данниками (пактіотами) русів. Ми не можемо знати напевно, де все ж таки жили уличі: по Дніпру, Бугу, Дністру чи на Дунаї? Усюди одночасно, чи всюди послідовно?

Висновки з цього дослідження можуть мати наслідки й у ділянці етимології. Імовірно, слід переглянути ті тлумачення походження етноніма «уличі», що базуються на прийнятті форми «угличі» (характерної якраз для НПЛмл) як найдавнішої³². Примітно, що М.П.Ламбін свого часу, етимологізуючи даний етнонім, брав за основу форми головних списків

³⁰ Під 944 р., наприклад, це було б незручно, адже ця дата «зайнята» другим походом Ігоря на греків.

³¹ Цукерман К. Перестройка древнейшей русской истории // У истоков русской государственности: Ист.-археол. сб. – Санкт-Петербург, 2007. – С.343–351.

³² Трубачев О.Н. О племенном названии уличи // Вопросы славянского языкознания. – Вып.5. – Москва, 1961. – С.186–190.

«ПВЛ» – «уличі» або «улучі». Дослідник виводив їх від слова «уло» / «ула» – тобто, відкрита місцевість, яруга, звідки «(в)улиця»³³. У світлі висновку про пізні походження тексту НПЛмл 922 р. читання «угличі» можна вважати пізнім викривленням (чи не під впливом реального Углича?).

Не слід забувати і про лінгвотекстологічний аспект. Якщо прийняти пізні походження унікальних повідомлень НПЛмл про Свенельда, уличів і древлян, не залишатиметься сумнівів у справедливості критики О.Б.Страховою використання форми «реша» у цих повідомленнях як індикатора найдавнішого пласта в руському літописанні.

Схоже на те, що «аутентизація вимислу», простежена О.П.Толочком на прикладі татищевської «Історії Російської»³⁴, у примітивнішій формі практикувалася й більш ранніми історієписцями³⁵. Книжники, компілятори літописних текстів, мали свої історичні «гіпотези» і перетворювали їх в оповіді. Подекуди ці «гіпотези» були цілком на рівні вченого-дослідника. Саме тому вони й ставали небезпечними пастками для істориків майбутнього.

За поширеною логікою, якщо унікальне повідомлення вписується у контекст, отже воно правдиве. Але буває й так, що згодом справді збігається з дійсністю; і це створює ілюзію походження повідомлення від давнього джерела. Місцями укладач НПЛмл здогадався правильно: якісь переселення слов'ян у напрямку від Дніпра до Дністра справді були; непрості відносини київських князів з уличами, суто за повідомленнями «ПВЛ» та Константина Багрянородного, теж можна підозрювати; проблеми з розподілом данини серед верхівки русів також мали місце. Повідомлення, справді, частково може відповідати реальним подіям. Але (підкреслимо різницю!) воно не засноване на оригінальних свідченнях про реальні події. Реалістичне за формою – не те саме, що й автентичне за походженням. У нашому випадку стаття НПЛмл 922 р. не може розглядатися у строгому сенсі слова як історичне джерело, не має вона ваги й для дослідника-реконструктора раннього літописання. Натомість її цінність – суто історіографічна.

³³ Ламбин Н.П. Славяне на Северном Черноморьи. – С.55–56.

³⁴ Толочко А. «История Российская»... – С.274–280.

³⁵ Майже це саме намагався донести до читачів своєї критичної статті А.Брюкнер (див.: Brückner A. Rozdział z «Nestora»).

The unique information of Novgorodian First Chronicle about general Sveneld's conquest of Ulichs, laying Ulichs and Drevlyans under tribute, and complaint of Igor's guard has no ancient source. It is a late construction of the scribe, who used "Primary Chronicle" and "The List of remote and near Rus' towns" as his sources. The entries of Novgorodian First Chronicle don't reflect any text which forewent Primary Chronicle. At the same time they can not serve as a source of early Rus' history. All the interpretations about the conquests of Ulichs or Drevlyans and the relations within Rus' elite which are based on these entries are groundless.

